

## 7-MAVZU. ISLOM DININING AQIDAVIY YO‘NALISHLARI VA MAKTABLARI

### Reja:

1. Islomdagi ilk bo‘linish.
2. Xavorijlarning ajralishi.
3. Shialik kelib chiqishi.
4. Sunniylik yo‘nalishi.
5. Aqidaviy ta’limotlar.

**Tayanch so‘z va atamalar:** Siffin, Jamal, Xalifalik, Fitna, Sunniylik, Fiqhiy mazhab, Aqidaviy ta’limotlar

**Mavzu o‘quv maqsadi:** *Islom dinidagi ilk bo‘linishlar, ularni keltirib chiqargan sabab va omillar, xorijiyalar va ularning firqalari, shialik va uning oqimlari, sunniylik va uning mazhablari, aqidaviy ta’limotlar, tasavvuf haqida talabalarda keng tasavvur hosil qilish.*

### 1. Islomdagi ilk bo‘linish

Islomdagi bo‘linishlarning birlamchi zamini Muhammad (s.a.v.) vafotlaridan boshlangan edi. Chunki musulmon jamoasiga endi kim boshchilik qiladi, degan masalada barchaning fikri bir xil emasdi. Bunga sabab musulmonlarning marhum yo‘lboshchisi tomonidan jamoaga keyingi rahbar kim bo‘lishi ochiq-oydin ko‘rsatilmaganida edi. Ammo Payg‘ambarga «Xalifa» (o‘rinbosar) bo‘lishga sahobiy Abu Bakr Siddiq uchun alohida «ishora» bo‘lgani manbalarda qayd etilgan. Payg‘ambar alayhis-salom vafotlari arafasida Abu Bakr Siddiqning namozda musulmonlarga imomlik vazifasini o‘tab berishga bergan ko‘rsatmalari yirik sahobiyalar tomonidan mazkur «ishora» sifatida qabul qilingan edi.

Ilk ikki xalifa davrida musulmonlar orasida birlikka erishilgan bo‘lsa, xalifa Usmon ibn Affon davriga kelib jamoa orasida fitnalar paydo bo‘ldi. Usmon (r.a.)ga uyushtirilgan suiqasd ham ana shu fitnalarning natijasi edi. Xalifa qatl etilgach, uning o‘rniga Ali ibn Abu Tolib (r.a.) saylandi.

Hazrat Ali (r.a.) qo‘shini tarkibida sobiq xalifa Usmon (r.a.) qotillarining borligi ba’zi musulmonlarning noroziligiga sabab bo‘ldi. Talha ibn Ubaydulloh, Zubayr ibn Avom va Mu’oviya ibn Abi Sufyon kabi sahobalar Aliga qarshi chiqib, bu holatni shunday talqin qildilar: «Ali qo‘zg‘olonchilarga qarshi kurashda Usmonga yordam bermadi, qodir bo‘la turib odamlarni bu ishdan qaytarmadi, bundan tashqari u xalifalik mansabiga ko‘tarilganidan keyin Usmonning qasosini olmadi, balki u Usmonni qatl etilishidan manfaatdor bo‘ldi».

Bu uch sahobaning shunday fikr bildirishlariga sabab ularning har biri xalifalikka Alidan ko‘ra o‘zlarini loyiqroq deb hisoblab, agar bu mansabda o‘tirganlarida, jamiyatda ildiz otib borayotgan fitnalarni tomiri bilan yulib tashlashga qodir ekanliklarini da’vo qilardilar. Ular o‘z da’volari haq ekanligini turli yo‘llar bilan isbotlardilar: Talha va Zubayr Umar vafotidan oldin xalifa saylash xususida kengashga chaqirilgan olti kishidan birimiz... deyishsa, Muoviya esa Usmonga yaqin qarindosh va uning qasosini olishga loyiq ekanligini ro‘kach qildi.

Talha va Zubayr «al-Jamal» («Tuya») jangida halok bo'ldi. Shundan so'ng Ali o'rniga xalifalikka da'vogarlardan birgina Muoviya ibn Abu Sufyon qoldi. 657 yili Shomda Muoviya va Ali o'rtasida bo'lib o'tgan Siffin jangi musulmonlardan ikki guruhning ajralib chiqishiga sabab bo'ldi. Bu guruhlar keyinchalik islomdagi ikki katta oqim – xavorij va shialarga aylandi.

Bu jangda Ali ibn Abu Tolib ortiqcha qon to'kilishini istamay, qarshi tomon bilan o'zaro bitim tuzib, urushni to'xtatishga rozi bo'ldi. Alining tutgan bunday murosasozlik siyosatidan uning qo'shini orasidagi bir guruh kishilar norozi bo'lib, ajralib chiqdilar.

Xuddi shu vaqtda yangi diniy oqim yuzaga keldi. Ya'ni Aliga itoat etishdan bosh tortganlar «Xavorij» deb, Muoviyaga qo'shilmay Ali atrofiga to'planganlar esa keyinchalik «Shia» deb nomlana boshlandi. Bu ikki toifaning yonida esa «jumhur» ya'ni qolgan musulmonlar jamoati turardi. Har bir toifaning o'ziga xos diniy nuqtai nazari va «fiqhi» paydo bo'ldi.

## **2. Xavorijlarning kelib chiqishi**

Ali bilan Muoviya o'rtasidagi tuzilgan bitim bir guruh Ali tarafdorlarining keskin qarashligiga duch keldi. Bitim paytida Kufa yaqinida turgan 12 ming kishidan iborat ko'shinning bir qismi Alidan norozi bo'lib, «hukm chiqarish faqat Allohning ko'lidadir», degan shior bilan qo'shinni tark etib, Kufa yaqinidagi Harura qishlog'iga ketdilar. Ilgari Aliga tarafdor bo'lgan bu firqaning Kufadagi «xypyj» (chiqish) voqeasi ularning «xavorij» (qarshi chiquvchi) nomini olishlariga sabab bo'ldi. Bu voqea Harura qishlog'ida yuz berganligi bois ularni «haruriylar» deb ham ataganlar. Bundan tashqari, ular o'zlarini «Shurot» (jonlarini Alloh yo'lida tikkan kishilar) deb ham nomlaganlar. Yana ularning «Muhakkima» («hukm Allohning qo'lida» deguvchilar) nomlari ham bor.

Xavorijlar o'zlariga Abdulloh ibn Vahb ar-Rosibiyni amir etib saylab, Ali va Muoviyani yo'q qilish payiga tushdilar. Alini xoriijylardan Abdurahmon ibn Muljam qatl etgach, ular ikki firqaga bo'linib, biri Iroqda qoldi, ikkinchisi Arabiston yarim oroliga ketdi. Umaviylar davrida Xavorijlarga qarshi keskin kurash olib borildi. Chunki ular bu davlatga katta xavf solardilar. Bu davrda Xavorijlar kuchayib, Karman, Fors, Yamoma, Xadramavt, Toif va Yaman kabi katta shaharlarni egalladilar.

Umaviylar davri tugab, Abbosiylar sulolasi xalifalikni qo'lga olganidan keyin ham bu toifa bir muddat o'z kuchini yo'qotmadi. Biroq Abbosiylar uzoq vaqt ularga qarshi uzluksiz olib borgan kurashlaridan so'nggina xavorijlar inqirozga yuz tutdi. Ulamolar tomonidan xavorijlar adashgan firqa sifatida tan olingan va ularning aqidalari botil, deb hisoblangan.

Xavorijlar ta'limotlari:

□ «Gunohi kabira» («katta gunoh») qilgan kishini kofir deb e'tiqod qildilar. Shunga ko'ra, Usmonni Abu Bakr va Umar yo'lidan yurmagan uchun kofir dedilar. Ali, Muoviya, Abu Muso, Ibn Oslar «Siffin» kuni o'zaro sulhda qatnashganlari uchun ular nazdida kofirdirlar;

Zolim podshohga qarshi chiqishni vojib deb bildilar. Shialikdagi «taqiya», ya'ni o'z e'tiqodini yashirin saqlash mumkinligi haqidagi aqidani rad etdilar. O'zlari

zaif bo'lsalar ham, zolim podshoh qudratli bo'lsa ham unga qarshi chiqish vojib bo'laveradi deb hisoblardilar;

Quraysh qabilasidan bo'lmasa ham, arab bo'lmasa ham musulmonlar tomonidan saylangan har qanday odam xalifa bo'la oladi. Xalifalik shialar aytganidek, ma'lum jamoat ichida cheklanmagan;

Qur'oni karimni «maxluq», ya'ni «yaratilgan», azaliy emas deb e'tiqod qiladilar;

Namoz, ro'za, zakot va boshqa amallarni imonning bir bo'lagi va kishi to barcha amallarni bajarmaguncha dili bilan tasdiqlab, tili bilan aytishi kifoya emas dedilar.

VII asr ikkinchi yarmida Xavorijlar orasida yigirmaga yaqin turli guruhlar paydo bo'ldi. Ular ichida eng yiriklari - ibodiylar, azraqiylar, hamda sufriylardir.

Ibodiya. Ibodiya Xovoriy guruhleri orasida eng mo'tadili hisoblanib, hozirgacha saqlanib qolgan yagona fiqadir. Bu mazhabning asoschisi Umaviylar xalifasi Abdulmalik ibn Marvon davrida vafot etgan (vaf. 700 yildan so'ng) Abdulloh ibn Ibod (yoki Abod)dir. Mazkur mazhabning ta'limoti mo'tadil bo'lib, u qolgan musulmonlar bilan qiz olib qiz berishdan, ular bilan meros ulashishdan qaytarmaydi. Shuningdek, ularning ta'limoti hujjat va isbot keltirib e'lon qilgandan so'nggina boshqalarga qarshi urush ochishga ijozat beradi. Buning aksi o'laroq boshqa chuqur ketgan, adashgan xorijiylar esa boshqa oqimdagi musulmonlardan uylanishni, ular so'ygan hayvon go'shtini yeyishni, ular bilan o'zaro meros ulashishni man etib, e'lonsiz ularga qarshi urush ochishni joiz deb biladilar. Gunohi kabirani qilganni kofir deb, tovon to'lab yurgan boshqa din vakillarini o'ldirishni va mol-mulkini tortib olishni mumkin deb biladilar.

Al-Ibodiya mazhabi ahlus-sunna mazhabi bilan ko'plab furu' masalalarida o'zaro keladilar. Bu mazhabning fiqhi ko'plab qo'lyozma va bosma kitoblarda jamlangan. Eng muhim chop etilgan kitobi Muhammad ibn Yusuf ibn Utfoishning o'n turda chop etilgan «Sharh an-Nil» asaridir. Mazkur mazhab vakillari Afrika janubidagi Mag'ribda, Umonda istiqomat qiladilar.

Azraqiylar. Azariqa guruhining asoschisi Abu Roshid Nofi' ibn al-Azraq (vafoti 685 y.) edi. Xavorij guruhleri orasida eng murosasiz va beshafqat sanalgan bu guruh hozirgi kungacha yetib kelmagan.

Azariqa ta'limotiga xos bo'lgan jihatlar quyidagicha:

Hazrat Alini kofirga chiqarishlari;

Gunohi kabira qilgan musulmonlarni kofir hisoblashlari;

O'zlaridan bo'lmagan musulmonlar, ularning ayol va bolalari qonini to'kishni halol deb hisoblashlari;

Hayz ko'rgan ayollarga ham namoz o'qish va ro'za tutishni farz deb hisoblashlari;

Mayda o'g'rilik uchun ham qo'lni butunlay yelkadan kesib tashlashga buyurishlari.

Sufriya. Sufriya Xavorijlarning bir guruhi bo'lib, bu nomning kelib chiqishi haqida ixtilof mavjud. Kimdir ko'p sajda va zohidlikdan yuzlarining sarg'ayganligi sababli ular o'zlarini sufriy (sarg'aygan) deb atagan desalar, boshqalar ibodiylar va azariqalar kabi biror kishining nomiga nisbatan shunday atalganlar deydilar. Agar

kishi nomidan olingan bo'lsa, bu guruhning namoyandalari bo'lgan 4 kishi - Abdulloh ibn Saffor, Ziyod ibn al-Asfar, an-Nu'mon ibn Sufr, al-Muhallab ibn Abi Sufradan aynan kimning nomi ekanligi haqida ham ixtilof bor. Ulardan eng haqiqatga yaqinrog'i avval azoriqalar bilan birga bo'lib, keyinchalik ajralib ketgan sufriylarning yo'l boshchisi Ziyod ibn al-Asfardir.

Ular azraqiylardan farqli o'laroq, qo'zg'olonlarda qatnashmagan o'z dindoshlarini kofirga chiqarmaganlar. Raqiblarning ayol va bolalarini o'ldirishdan qaytarganlar. Ongli ravishda «taqiya»ga - o'z imonini amalda emas, faqat og'zaki ravishda yashirishga yo'l berganlar. Bu firqa VIII asrda ham o'z faoliyatini davom ettirganligi haqida ma'lumotlar bor.

### 3. Shialik

Islomdagi uch yirik yo'nalishdan biri bo'lib, xalifalik xususidagi ixtilof natijasida vujudga kelgan.

Shia so'zining to'liq shakli «ash-Shia» (tarafdorlar, guruh, partiya) yoki «Shiatu Ali» (Ali tarafdorlari) bo'lib, bu nom hazrat Aliga ergashganlar va ularning avlodlariga nisbatan berilgan.

Shialikda imomat asosiy diniy ruknlardan hisoblanib, u jamiyat manfaatlaridan emas, balki din ruknlaridan kelib chiqadi deb e'tiqod qilinadi. Ularning ta'limotiga ko'ra, rahbar xalq tomonidan saylanmay, balki rahbarlik meros sifatida o'tadi. Rasululloh Alini xalifa etib tayinlagan, undan keyin esa xalifalik uning avlodlarida qonuniy meros sifatida vasiyat yo'li bilan uzatiladi. Ular Alining xalifalikka haqli ekanligini ilohiy deb biladilar, imomlik ularda payg'ambarlik kabi ilohiy mansab hisoblanib, Alloh bandalari orasidan payg'ambarlarini tanlab, ularni gunohlardan saqlagani va ularga «ilmi ladun» (Alloh huzuridan berilgan ilm) bergani kabi, xalifalarni ham shunday tanlaydi deyдилar. Abu Bakr, Umar va Usmonlar esa bu huquqni Alidan zo'rlik bilan tortib olishgan, Ali o'sha davrda xalifalikni boshqarganmi yoki yo'qmi bundan qat'i nazar, Alining xalifaligi Rasululloh vafotlarining birinchi kunidan boshlangan, deb da'vo qiladilar.

Shialik imomiylar va ismoiliylar kabi ikki yirik oqimga bo'linib ketgan.

**Imomiylar yoki «Isno ashariya».** Ushbu firqa e'tiqodicha, imomlik Ali ibn Abu Tolibdan boshlanadi, so'ng uning Fotimadan bo'lgan o'g'lilari Hasan va Husaynga o'tadi va nihoyat o'n ikkinchi imom Muhammad Mahdiyga borib tugaydi. Shuning uchun bu firqa Isno ashariylar – o'n ikki imomga e'tiqod qiluvchilar deb ham nomlangan.

Imomiylar e'tiqodiga ko'ra, so'nggi – o'n ikkinchi imom Muhammad Mahdiy hali o'lmagan, balki u 260/873-4 sanada g'oyib bo'lgan va oxir zamonda paydo bo'lib, zulm va fasodga to'lgan yer yuzini tinchlik va adolatga to'ldiradi.

Ular imomlarni xato va gunohdan ma'sum (pok) deb hisoblaydilar. Bunga sabab, ularning e'tiqodlaricha, imomlarga ilohiy ilhom keladi yoki Rasululloh o'z zamonlarida bayon etishlariga hojat bo'lmagan ahkomlar ilmini ularga qoldirganlar. Shu bois ular imomga imon keltirishni musulmonlik shartlaridan biri deb hisoblashadi. Ular imomga shunday tavsif beradilar: «Imom xatodan, adashishdan yiroq bo'lgan, to'g'ri yo'ldagi, taqvoli va Alloh qo'llagan ma'sum kishidir. Alloh va bandalarning o'rtasida hujjat bo'lishi uchun Alloh ularga shu xususiyatlarni berdi».

Imomiylar shariat qonunlarini Qur'onga, o'z olimlaridan naql qilingan ko'rsatmalarga asosan tuzadilar. Sunniylikda fatvo (diniy hukm) chiqarish uchun qo'llaniladigan ijmo masalasida faqatgina ahli bayt (Ali avlodlari) ijmosini qabul qiladilar va boshqalarini rad etadilar.

Isno ashariya firqasi sunniylik mazhablaridan nafaqat e'tiqod masalalarida, balki ibodat masalalarida farqlanadi. Bunga bir necha misol keltirib o'tish mumkin:

- Quroni karimning zohiri (tashqi tomoni) va botini (ichki tomoni) bor bo'lib, insonlar faqat zohirinigina biladilar, botinini esa, imomlardan boshqa hech kim bilmaydi;

- mut'a nikohi (vaqtincha nikoh) qonuniy;
- taloq ikki guvoh oldidagina qabul bo'ladi;
- ohod xabarlar (faqat bir kishidagina naql qilingan hadislar) qabul qilinmaydi;

- qaytish haq (Alloh o'lganlarning ba'zilarini avvalgi suratda dunyoga qaytaradi, buning uchun imon darajasi o'ta kuchli yoki o'ta buzg'unchi inson bo'lishi kerak);

- taqiya halol (taqiya – aziyat yetish mumkin bo'lganda o'z e'tiqodini maxfiy tutish).

Bu firqaning ta'limotini asoslab beruvchi ko'plab kitoblar mavjud. Misol tariqasida Ja'far ibn Hasan Halabiyning «Sharoi al-islom», Muhammad ibn Hasan Najdiyning «Javohir al-kalom», Muhammad ibn Yusufning «Tazkirat al-fuqaho» va boshqalarni keltirish mumkin.

Isno ashariya imomlari quyidagilardir:

1. Ali ibn Abi Tolib (al-Murtado);
2. Al-Hasan ibn Ali (al-Mujtabo);
3. Al-Husayn ibn Ali (ash-Shahid);
4. Ali Zayn al-Abidin ibn al-Husayn (As-Sajjod);
5. Muhammad al-Boqir ibn Ali Zayn al-Abidin (al-Boqir);
6. Ja'far as-Sodiq ibn Muhammad al-Boqir (as-Sodiq);
7. Muso al-Kozim ibn Ja'far as-Sodiq (Al-Kozim);
8. Ali ar-Rido ibn Muso al-Kozim (Ar-Rido);
9. Muhammad al-Javod ibn Ali ar-Rido (At-Ta'qiy);
10. Ali al-Hodi Muhammad al-Javod (An-Naqiy);
11. Al-Hasan al-Askariy ibn Ali al-Xodi (Az-Zakiy);
12. Muhammad al-Mahdiy ibn al-Hasan al-Askariy (al-Hujjatul qoimul

Muntazir).

Imomiy shialar asosan Eronda istiqomat qiladilar. Undan tashqari Suriya, Livan, Hindiston, Pokistonda ham Isno ashariya oqimi vakillarini uchratish mumkin. Ayni damda imomiylar ham bir necha firqalarga bo'linadi.

**Zaydiylar.** Mazkur firqa asoschisi Zayd ibn Ali Madinada tug'ilgan (698-740). Otasi Muxtor Saqafiy, onasi esa Sind yurtidan kelgan cho'rilardan edi. Imom Zayd otasi qo'lida tahsil oldi. Otasining vafotidan so'ng diniy ilmlarni akasi Muhammad Boqirdan o'rgandi. Shuningdek, o'z tengqurlaridan bo'lgan Ja'far Sodiqdan hadis va fiqh ilmlarini o'rgandi. Zayd ibn Ali ilm yo'lida Basraga borib mo'tazila, qadariya, jahmiya va boshqa turli firqalar aqidalari asoslarini o'rgandi. U

vaqtda Basra va Kufada mazkur firqalar kabi fors falsafasidan ta'sirlangan oqimlar ko'p edi. U yerda Vosil ibn Atodan (mo'taziliya firqasi asoschisi) aqida ilmini mukammal egallagach, o'zi uchun mo'taziliylar yo'lini tanladi.

Keyinchalik Zayd ibn Ali mo'tadilroq yo'lni tanladi. Uning fikriga ko'ra, imomlik bir shaxs tomonidan tayin qilinmaydi va u o'z avlodlariga imomlikni vasiyat ham qilmaydi, balki Fotimaning zurriyotidan bo'lgan shijoatli, mujtahid, xaqni baralla aytuvchi kishi saylanadi.

Zaydiylar e'tiqodiga ko'ra:

- bir vaqtning o'zida ikki o'lkada ikki imomga bay'at qilish joiz;
- imomlar begunoh emas;
- taqiya (sharoit og'irlashgan paytda e'tiqodni sir tutish) nojoiz;
- sahobalar haqida noliyiq so'zlarni aytish mumkin emas;
- Abu Bakr, Umar va Usmon (r.a.)lar ham xalifalikka loyiq bo'lganlar.

Imom Zayd ibn Alining «Majmu'» nomli kitobidagi qarashlari zaydiya fiqhining asosini tashkil qiladi. U ham boshqa faqihlar kabi birinchi o'rinda Qur'onni, keyin esa sunna, ijmo, qiyos, istihson, so'ngra aqlni shariat asoslaridan deb hisoblaydi.

Zaydiya fiqhining o'ziga xos tomonlari quyidagicha:

ahli kitob (samoviy kitobga ega bo'lgan boshqa din vakillari: yahudiylar, xristianlar) tomonidan so'yilgan hayvon go'shtini yeyish, ular bilan quda-andachilik qilish harom;

maxsi (oyoq kiyim)ga mas'h tortish joiz emas.

Zaydiya firqasi vakillari hozirgi kunda Yamanda ko'p uchraydi. Bu firqa bir necha mayda firqachalarga bo'lingan. Ulardan jorudiya, sulaymoniya, batriya, qosimiya, nosiriya, hoduviyalarni zikr etish mumkin.

**Ja'fariya.** Shialikning imomiya firqasidagi imomlardan biri bo'lgan Abu Abdulloh Ja'far as-Sodiq 699 yil Madinada tug'ildi. U Imom Muhammad ibn al-Boqirning o'g'li bo'lib, ota tarafidan nasabi Ali ibn Abi Tolibga borsa, ona tarafidan nasabi Abu Bakr as-Siddiqqa boradi. Yoshgina Ja'far bobosi Zayn al-Obidin qo'lida tarbiya topib, undan ilm oldi. Bobosi vafot etgach, otasining qo'lida ilm olib, keyinchalik zamonasining kuchli olimlaridan biriga aylandi. Otasi 732 yil vafot etgach, ularning xonadoni go'yo Madina dorilfununlaridan biriga aylandi. Kufa, Basra va hijozdan ko'pgina olimlar kelib, undan ilm olganlar. Abu Abdulloh diniy va dunyoviy ilmlarni egallagan olimlardan edi. U Islomda birinchilardan bo'lib falsafa yo'nalishiga asos solgan. Bundan tashqari u fiqh, hadis, kalom ilmlarida ham peshqadamlardan bo'lgan.

Ja'fariya mazhabining sunniylik mazhablaridan farqli tomoni shundaki, ularda qiyos bilan fatvo chiqarish usuli tan olinmaydi, hadislardan faqat payg'ambar xonadonidan bo'lgan ahli bayt rivoyat qilganlarinigina qabul qiladilar. Bundan tashqari ularda mut'a va taqiya halol deb hisoblanadi.

Nusayriya (Alaviya). Mazkur nomning kelib chiqishi firqa asoschisi Ibn Nusayrga borib taqaladi. Nusayriylarning o'zlari bu nomni yoqtirmaydilar va o'zlarini «Alaviylar» deb tanishtiradilar. Chunki ular Ali ibn Abu Tolibni ilohiylashtirib, muqaddaslashtirib unga ibodat qiluvchi toifalardan hisoblanadilar.

Firqaning asosiy ta'limoti:

Hazrat Alini iloh darajasiga ko'taradilar;

Ularda nasroniylarning uchlik aqidasi o'xshash ta'limot mavjud bo'lib, unga ko'ra ilohiy uchlik Ali, Muhammad va Salmon Forsiylardan tarkib topgan. Unga ko'ra Ali - ma'no yoki mutloq g'ayb (ya'ni Xudo), Muhammad – ism, yoki zohir ismning shakli, Salmon esa ma'noga yetaklovchi eshik yoki yo'ldir;

Shar'iy hukmlardagi fikrlari boshqa botiniy firqalar kabi Islom ruknlarining har birini botiniy ta'vil etadilar.

Hozirgi kunda bu firqa vakillari Suriya Arab Respublikasi aholisining taxminan 10 % ini tashkil etadi. Bundan tashqari ular Livan va Turkiyaning janubida joylashgan shaharlarda istiqomat qiladi.

**Ismoiliya.** Islomdagi shia oqimining asosiy shahobchalaridan biri bo'lib, Islom tarixida juda muhim o'rin tutgan. Ushbu firqa vakillari turli mamlakatlarda «botiniya», «sab'iya», «qarmatiya», «ta'limiya», «mulhidiya» va hokazo nomlar bilan atalganlar.

Ismoiliyaning paydo bo'lishi VIII asrda shialar orasidagi bo'linishdan boshlandi. Shialarning keyinchalik «imomiylar» deb atalgan bir guruhi Ja'far as-Sodiqning kichik o'g'li Muso al-Kozimni yettinchi imom deb tan oldilar. Chunki Imom Ja'far ichkilik va maishatga berilgan katta o'g'li Ismoilni vorislikdan mahrum etib, imomlikni kichik o'g'liga vasiyat qilgan edi.

Ammo, shunga qaramay, boshqa bir guruh Ja'far as-Sodiqning katta o'g'li Ismoilni imomlikning merosxo'ri sifatida tan oldilar. Ismoil otasi tirikligida vafot etganligi sababli, keyinchalik uning o'g'li Muhammad ibn Ismoilni yettinchi imom sifatida qabul kildilar. Imomiya shialaridan farqli ravishda imomatning davomchisi Ismoildir deb da'vo qiluvchi ushbu firqa o'zlarini «ismoiliylar» deb atadilar.

Muhammad ibn Ismoilning o'limidan so'ng ular orasida bo'linish yuzaga keldi. Ulardan bir guruhlar yettinchi imom deb Muhammadni tan oldilar. Shuning uchun ular sab'iya (yettinchilar) deb ataldilar.

IX asrning 2-yarmida «Ismoiliya»ning bu yo'nalishi «qarmatiya» deb nomlana boshladi. Boshqa guruh esa Muhammad ibn Ismoilning avlodlarini imomlar sifatida tan olishda davom etdilar. Bu imomlar Abbosiylardan Suriya, Xuroson va boshqa yerlarga qochib yurganligi uchun «yashiringan, maxfiy» imom deyilib, bu guruh tarafdorlari ularning nomidan juda faol da'vatchilik harakatini amalga oshirdilar. Shimoliy Afrikada «fotimiylar» xokimiyat tepasiga kelguniga qadar Ismoiliya harakati tarixida «as-satr» «yashirinlik» (maxfiylik) davrini boshdan kechirdi.

X asr boshlaridan boshlab bu guruhni «fotimiy-ismoiliylari» deb atala boshladi. Yashirin imomning nomi va qaytish joyi qattiq sir saqlangani uchun uzoq vaqt qarmatiylar va ismoiliylar orasida katta farq bo'lmadi. Ba'zi tadqiqotchilar fotimiylargacha bo'lgan davrni «Ismoiliya» harakatining qarmatiylik bosqichi deb hisoblaydilar.

Ismoiliya mafkurasi shakllanishining ilk davridayoq uning ikki qirrasi «tashqi», ekzoterik (az-zohir) va «ichki», ezoterik (al-batin) namoyon bo'ldi. «Tashqi» ta'limot o'z ichiga barcha urf-odat va jamoaning oddiy a'zolariga majburiy bo'lgan shariatning huquqiy qonunlarini olgan edi. «Ismoiliya»

ta'limotining bu jixati imomiylar ta'limotidan juda kam farq qiladi. «Ismoiliya»ning «Ichki» ezoterik aqidasi ikki qismdan iborat:

1. «At-Ta'vil» – Qur'on va shariatni allegorik tarzda sharxlash;
2. «Al-Haqoiq» – «maxfiy», «oliy» haqiqatlarni tafsir qilishga asoslangan falsafiy va ilohiy bilimlar tizimi.

«Ismoiliya» ilohiyotchilari «tashqi» va «ichki» jihatlarning bir-biri bilan mustahkam bog'liq ekanligini ta'kidlaydilar. Ismoiliylarning diniy-siyosiy aqidasining asosi imomat – Ali ibn Abu Tolib avlodlaridan begunoh imomning bor bo'lishi edi. Ismoiliylarda din asoslari yettita bo'lib, ulardan asosiysi imomga itoat etishdir. Qolgan oltitasi tahorat, namoz, zakot, ro'za, haj va jihoddur.

Bu firqa vakillari Hindiston, Pokiston, Arabiston yarim orolining janubi va boshqa joylarda mavjud.

**Qarmatiylar.** Ismoiliylarning da'vatchilari Yamanda muvaffaqiyat qozongach, Bahraynda qarmatiylar harakati bilan tanilgan yangi firqa vujudga keldi. Bu firqaning asoschisi kufalik Hamdon Qarmatdir. U Kufa tashqarisida joylashgan «Dor ul-hijra» deb nomlangan markazni o'zi uchun qarorgoh qilib, u yerda da'vatchilar tayyorladi.

Qarmatiylarning siyosiy-g'oyaviy harakati Kufa atrofida boshlanib, IX asr oxirlariga kelib xalifalikka tahdid soluvchi va kishilar qalbiga qo'rquv tarqatuvchi harakatga aylandi. Ular faoliyatining kuchaygan davri 929 yil hisoblanadi. Shu yili Abu Tohir Sulaymon boshchiligida ular Makkaga kirib, hojilarni o'ldirib, jasadlarini Zam-zam qudug'iga tashladilar hamda Ka'bani buzib, «Hajarul asvad» (Qora tosh)ni Bahraynga olib ketdilar. Ibn Kasir o'zining «al-Bidoya van-nihoya» asarida zikr qilishicha, «Hajarul asvad» qarmatiylar qo'lida 22 yildan ortiq qolib, 951 yilda qaytarilgan. Qarmatiylar faoliyati uzoq muddat davom etib, so'ngra zaiflashib, 1077 yilda butunlay yo'qolib ketgan.

**Druzlar.** Druzlarning paydo bo'lishi X-XI asrlarda fotimiylar sulolasidan bo'lgan xalifa al-Mansur ibn Abdulaziz al-Hakim (996-1021) nomi bilan bog'liq. 1017 yili mazkur guruh izdoshlari xalifa al-Hakimni Xudo darajasiga ko'tarib, unga e'tiqod qilishni boshlaganlar. Natijada Livan, Suriya va Isroilda yashovchi xalqlar ushbu xalifani Xudo deb e'tiqod qilib, unga sig'ina boshlaganlar.

Manbalarda bu ta'limotning asoschisi haqida turli fikrlar mavjud bo'lib, ba'zilar «Labbod» laqabi bilan tanilgan hamza ibn Ali az-Zavzaniy desalar, ba'zilar «Ajda'» nomi bilan tanilgan Hasan ibn Hidra al-Farg'oniy deb hisoblashsa, boshqalar esa «Nashtakin» laqabi bilan mashhur bo'lgan Muhammad ibn Ismoil ad-Durziyni (vaf. 1019 y.) zikr qilganlar. Oxirgi fikr haqiqatga yaqinroq hisoblanadi.

Druzlar e'tiqodini o'zida mujassamlashtirgan bir qancha manbalar mavjud bo'lib, Hamza ibn Alining «Druz mus'hafi» nomli asari ularda eng mashhur sanaladi. Ushbu asar 44 bo'limga bo'linib, 269 varaqni tashkil qiladi. Asarda Qur'oni karim oyatlari o'zlarga mos tarzda talqin qilingan. Masalan: «Allohni itoatidan bosh tortganlar oxiratda azobda, itoat qilganlar rohatda» ma'nodagi oyatlarni o'zgartirilib, «Xalifa Hakimni itoatidan bosh tortganlar oxiratda azobda, itoat qilganlar rohatda» - deb yozilgan.

Ular g'aybiy narsalarga imon keltirmaydilar, jannat, do'zax, farishtalarni, islomning asosiy ruknlaridan hisoblangan ro'za, haj ibodatlarini inkor etadilar. Diniy



bayramlardan faqat qurbon hayitini va shialarda motam marosimi hisoblangan ashuroni (shaxsey-vaxseysiz) nishonlaydilar.

Druzlar jamiyati ikki tabaqa ruhoniylar va jasadlarga bo'linadi. Ruhoniylar – ularda o'z dinlarini chuqur biladigan, e'tiqodlarida mustahkam, barcha man qilingan narsalardan parhezkor insonlar hisoblanadi. Jasadlar – savlatlari bor-u, lekin ular o'z dinlari haqida ko'p narsadan bexabar johil insonlardir.

Druzlar ta'limotida masjidga borish, namoz o'qish shart emas. Ularning ibodatxonalarida payshanba kunlari faqat ruhoniylargina to'planadilar.

Hozirgi kunda druzlar asosan Livan, Isroil, qisman Suriya, Iordaniya bilan Iroq o'rasida joylashgan sahrolarda yashaydilar.

**Og'axoniylar.** XIX asrning birinchi yarmida Eronda paydo bo'lgan diniy-siyosiy oqim. Mazkur firqa Hasan Ali Shoh (1804-1881) faoliyati bilan bog'lanadi.

Hasan Ali Shoh Eronda o'z atrofiga bir qancha qo'shin yig'ib, davlatga qarshi isyon ko'tardi. Natijada Eronda davlat to'ntarishi boshlandi. Inglizlar Fors yurtlariga bo'lgan qiziqishlari tufayli ushbu to'ntarishga homiylik qildilar. Lekin, bu to'ntarish 1840 yilga kelib samarasiz yakunlandi. Hasan Ali Shoh va uning qo'shinlari asirga olindi. Keyinchalik inglizlar asirga olinganlarni katta pul evaziga hamda Erondan olib chiqib ketish sharti bilan ozod qildilar. Natijada ular Bombey shahrida o'zlariga qarorgoh barpo qilib, o'z faoliyatlarini davom ettirdilar.

Bu vaqtga kelib Hasan o'zini ismoiliy-nizoriylarning imomi deb e'lon qilib, Og'axon laqabini oladi. Uning atrofiga Hindiston ismoiliylari qo'shildi, natijada og'axoniylar oilasi barpo qilindi. Hasan Ali vafot etgach, o'g'li Ali Shoh (vaf. 1885 y., Ikkinchi Og'axon nomi bilan tanilgan) otasining ishlarini davom ettirdi. Ikkinchi Og'axon vafotidan so'ng yakka hokimlik uning o'g'li Muhammad Shoh al-Husayniy (vaf. 1957 y.) Uchinchi Og'axonga o'tdi. Uchinchi Og'axon o'z vafotidan oldin ismoiliylar an'anasiga xilof ravishda hokimlikni katta o'g'liga emas, balki nevarasi Karimxon al-Husaynga vasiyat qildi. Karimxon Amerika universitetlarining birida tahsil olgan va u hozirgi kunda ismoiliylarning 48-imomi, To'rtinchi Og'axon hisoblanadi.

Og'axonlar Fotima (r.a.) naslidan bo'lib, ular barcha gunohlardan pok va muqaddas hisoblanib, iloh darajasiga ko'tariladilar. Og'axoniylar imomlari Yevropa mamlakatlarida badavlat hayot kechirayotgan bo'lsalarda, ularning tarafdorlari imomlarini ulug'lashda davom etib, topgan boyliklarini beshdan birini berib turganliklari sababli Uchinchi Og'axon dunyoning eng boy kishilaridan biriga aylangan edi.

Hozirgi kunda Og'axoniylar Karachida o'z markazlarini bunyod etganlar, uning tarafdorlari Afrikaning sharqiy qismi Nayrobi, Dorus-Salom, Madagaskar, Zanjibar, Kongo, Hindiston va Pokistonda o'z ta'limotlarini yoyishda davom etmoqdalar. Shuningdek, Suriya va Livanda ham uning tarafdorlari mavjud. Hozirgi kunda bu aqida tarafdorlarining soni taxminan 20 millionga yaqindir.

#### **4. Sunniylik yo'nalishi**

657 yilgi voqealar va ularning natijasida kelib chiqqan firqabozlik sharoitida ham o'rta yo'lni tutgan, davlat rahbarlariga qarshi bormagan, o'zlarini sunnatga amal qiladigan va jamoatdan ajralmaydiganlar guruhi sunniylar yoki «ahli sunna val

jamo» deb ataldi. Bugungi kunda sunniylar dunyo musulmonlarining 92,5 foizini tashkil etadi.

Sunniylik doirasida 4 fiqhiy mazhab (arab. «yo‘l») va 2 aqidaviy ta‘limot mavjud bo‘lib, xorijiy va shia firqalaridan farqli ravishda ular bir-birlarini rad etmaydilar. Bugungi kunga qadar ham, sunniy ulamolar to‘rttala fiqhiy va ikkala aqidaviy mazhablarning to‘g‘ri ekani, ularning bir-birini to‘ldirishi, bunday farqlilik tarixiy, ijtimoiy omillar mahsuli ekani va bu musulmonlar uchun osonlik yaratishiga ittifoq qilishgan.

«Ahli sunna val jamoa» tarkibiga kiruvchi fiqhiy mazhablar quyidagilardir:

**Hanafiylilik mazhabi.** Hanafiya mazhabining asoschisi al-Imom al-A‘zam Abu Hanifa an-Nu‘mon ibn Sobit al-Kufiy (80-150/699-767) – forslardan bo‘lib, Umaviylar (661-750) va Abbosiylar (750-1258) davlati ayni avj olgan davrda yashagan tobiinlardandir. Abu Hanifa Anas ibn Molik bilan uchrashgan va undan «Ilm talab qilish har bir muslim uchun farzdir» hadisini rivoyat qilgan. Uni «ahli ra‘y Imomi», «ahli Iroq faqih», «Hanafiy mazhabi sohibi» kabi nomlar bilan manbalarda keltiriladi. Kasbi gazlama savdosi bilan shug‘ullanish edi. Yoshlik chog‘idayoq Qur‘onni yod olgan. 18 yil ustoz Hammod ibn Abi Sulaymondan tahsil olgan. Fiqh ilmini Ibrohim an-Naxaiy va ash-Sha‘biydan olgan. Abu Hanifaning yetuk talabalaridan Abu Yusuf (113-182/731-769) va Muhammad ibn al-Hasan ash-Shayboniylarni (132-189/709-805) alohida aytib o‘tish zarur.

Hanafiy mazhabi «nass»lardan (ya‘ni Qur‘on va hadis) tashqari hadislarni qabul qilishda alohida shartlarni belgilaganligi, qiyos (analogiya), istehson prinsiplaridan foydalanishi, Movarounnahr maktabi mahalliy urf-odatlarini huquq manbai sifatida qabul qilishi bilan ajralib turadi. Boshqa mazhablardan farqli jihatlar mazkur xususiyatlar negizida yuzaga keladi.

Hanafiya mazhabi asosan Albaniya, Bosniya va Gersegovina, Turkiya, Suriya, Iroq, Afg‘oniston, Pokiston, Hindiston, Bangladesh, Turkmaniston, O‘zbekiston, Qirg‘iziston, Qozog‘iston, Tojikiston, Rossiya, Jibuti, Eritreya mamlakatlarida keng tarqalgan.

**Molikiylilik mazhabi.** Imom Molikning to‘liq ismi Molik ibn Anas ibn Molik ibn Abi Omir al-Asbahiydir. Katta bobosi Abu Omir buyuk sahobiy bo‘lib, Payg‘ambar (a.s.) bilan doimo birga bo‘lgan. Ba‘zi rivoyatlarga qaraganda, u tobiy muxdaram (ya‘ni, sahobalar davrida yashagan, lekin ularning birortasi bilan uchrashmagan) edi. Kichik bobolari Molik tobi‘iylarning ulug‘ ulamolaridan bo‘lgan.

Imom Molik 93/711-2 yili Madinada tug‘ilgan. Madina ulamolaridan ilm olgan. Ilk ustoz Abdurahmon ibn Hormuz bo‘lib, u bilan juda uzoq vaqt birga bo‘lgan, shu orada boshqa olimlardan ham tahsil olgan. Bundan tashqari ulug‘ sahobiy Abdulloh ibn Umar xizmatida bo‘lgan Nofe‘dan va Muhammad Ibn Shihob az-Zuhriydan ham ilm olgan. Molik o‘n yetti yoshga yetganda hadis va fiqh ilmlari bo‘yicha mudarrislik mansabiga tayinlandi. Shundan keyin uning nomi hamma tarafga ovoza bo‘lib, shuhrati keng tarqaladi. Oqibatda odamlar undan ilm olishga har tarafdin kela boshladilar. Ilm talab qilib kelganlar eshiklarining oldida izdihom bo‘lib, hatto bir-birlari bilan urishib ketar edilar. Imom Molik odamlarga yetmish yil

chamasida fatvo berdilar va ilm o'rgatdilar. Imom Molik hadislarini saralab «Muvatto» («Ommalashtirilgan») kitobini yozdi.

Molikiya mazhabi ko'proq Misr, Sudan, Liviya, Tunis, Jazoir, Marokash, Mavritaniya, Kuvayt, Bahraynda tarqalgan.

**Shofiiylik mazhabi.** Imom Shofiiy «Ahli sunna val jamoa»ning Shofiiya mazhabi asoschisi bo'lib, to'liq ismi Abu Abdulloh Muhammad ibn Idris ibn Abbos ibn Usmon ibn Shofi' al-Hoshimiy al-Muttalibiy. U 150/767 yilda Falastin diyorida tavallud topgan. Uning nasabi Payg'ambar (a.s.)ning ulug' bobolari Abdumanofga borib taqaladi.

Muhammad ibn Idris yoshlik chog'idayoq Qur'oni karimni yod olgan. U ilm istab onasi bilan ota-bobolari yurti Makkaga kelgan. U yerda Makka muftisi Muslim ibn Xolid Zanjydan dars oldi. Muhammad ibn Idris 15 yoshida diniy ilmlarni mukammal egalladi. Shundan so'ng ustozlari unga fatvo berishga ruxsat berdilar.

Imom Shofiiy Madinaga Imom Molik ibn Anas huzuriga ilm olish maqsadida boradi va uning «Muvatto» kitobini yod oladi. U Molik ibn Anas, Sufyon ibn Uyayna, Fudayl ibn Iyod, amakisi Muhammad ibn Shofiiy va boshqalardan hadis ilmini o'rgandi.

Imom Shofiiy 184/800 yilda shia mazhabini qabul qilgan deb ayblanib, Iroqqa surgun qilindi. Keyinchalik Horun ar-Rashid bu ishning tuhmat sababli bo'lganini bilib, Imom Shofiiyga belgilangan surgunni bekor qildi va uning o'z faoliyatini davom ettirishiga ruxsat berdi.

Iroqda Imom Shofiiy Abu Hanifaning shogirdlaridan Imom Muhammad ash-Shayboniy va boshqa Iroq faqihlari bilan uchrashib, ular bilan ilmiy munozaralar o'tkazdi.

U 199/814-5 yili Misrga kelib, u yerda o'z ilmiy faoliyatini davom ettirdi.

Misrda Imom Shofiiy Hijoz va Iroq faqih va muhaddislaridan eshitmagan hadis, fatvolardan xabardor bo'ldi, shu sababli ko'plab masalalarda uning ijtimohiy qarashlari o'zgardi. U bu yerda o'z mazhabining asosini tashkil qilgan «al-Umm» asarini yozdi.

Imom Shofiiy 204/819-20 yili Misrda vafot etdi. U o'z davrida sanoqsiz shogirdlar yetishtirdi. Ulardan Ismoil ibn Yahyo al-Muzaniy, Abu Ya'qub Yusuf ibn Yahyo al-Buvaytiylarning nomlarini qayd etish o'rinli.

Shofiiya mazhabi asosan Suriya, Livan, Falastin, Iordaniya, Saudiya Arabistoni, Birlashgan Arab Amirliklari, Yaman, Misr, Somali, Komor orollari, Maldiv, Hindiston, Malayziya, Indoneziya, Bruney sultonligida tarqalgan.

**Hanbaliylik mazhabi.** Hanbaliya mazhabining asoschisi Abu Abdulloh Ahmad ibn Hanbal ibn Hilol ibn Asad ash-Shayboniy 164/780 yili Bag'dod shahrida tug'ilgan. Uning oilasi Marvdan Bag'dodga ko'chib kelayotgan vaqtda onasi homilador bo'lganligi sababli Imom Ahmad Marvda tug'ilgan degan fikrlar ham manbalarda zikr qilingan. O'g'li Solihning rivoyat qilgan shajarasiga qaraganda ajdodlari Rasulullohning bobolaridan bo'lmish Nizor ibn Maod bilan birlashib, hazrat Ismoilga borib yetishi haqida manbalarda xabarlar kelgan. Bobosi Hanbal ibn Hilol Umaviylar davrida Saraxs voliyligi lavozimini egallagan va abbosiylar sulolasining taxtga kelishida katta xizmat qilgan.

Ahmad ibn Hanbal faoliyatining eng yuksak davri an'anaviy ilohiyotshunoslik bilan mu'taziliya orasidagi g'oyaviy kurashning avjiga chiqqan (Qur'oni karimni maxluq, ya'ni yaratilgan degan aqidani xalqqa kuch bilan singdirish bilan bog'liq «mihna» - «sinov») davriga to'g'ri keldi. 833 yildan boshlab Abbosiylardan bo'lmish xalifalar Ma'mun, Mu'tasim va Vosiq zamonlarida ilohiyotshunos olimlar «sinov»dan o'tkazilib, mavjud tuzumga xayrixoh yoki muxolif ekanligi tekshirilgan. Abbosiy xalifa Ma'mun (813-835) hukmronligiligidaning oxirgi yillarida mu'taziliya mazhabining kuchayishi natijasida ko'pgina olimlar qatori Imom Ahmad ham quvg'inga uchrab, 833-834 yillarda hibsga olindi. U qamoqda ikki yilu to'rt oy tazyiq va qiynoq ostida hayot kechirdi. Qamoqdan ozod bo'lgandan so'ng, yana fatvo berish bilan shug'ullandi va hadis ilmidagi o'zining «al-Musnad» asarini yozdi.

Ahmad ibn Hanbal 835 yil 31 mayda Bag'dodda vafot etdi. U ikki xalifa – Ma'mun va Mu'tasim davrida Qur'oni Karim yaratilgan degan g'oyadan bosh tortgan. «Islomni bid'atlardan qutqaruvchi» degan nomi tufayli uning atrofiga Bag'dodning yirik an'anaviy ilohiyot tarafdorlari (ahl as-sunna) yig'iladi. Keyinchalik Ahmad ibn Hanbal Hanbaliya mazhabining asoschisi sifatida tanildi.

Hanbaliya mazhabi hozirgi kunda Saudiya Arabistoni, Qatar, Bahrayn kabi davlatlarda tarqalgan.

Buyuk mujtahidlar davrida yuqorida zikr etilgan mujtahidlar nomi bilan bog'liq asosiy sunniy huquqiy mazhablar paydo bo'ldi va o'z ta'limotini shakllantirdi.

VIII asrning oxiri-IX asrning boshlarida Movarounnahrda (hozirgi O'rta Osiyoning aksariyat qismi) islomdagi ahl as-sunnaning hanafiyya mazhabi tarqala boshladi. Buxoro va Samarqand shaharlarida shu mazhab ta'limoti asosida Movarounnahr fiqh maktabi tarkib topdi. VIII-X asrlarda Movarounnahrning ayrim shaharlardagi hanafiylikka asoslangan ilmiy markazlar paydo bo'ldi. Bunga Iroq va Xuroson maktablarining ta'siri katta bo'ldi. Buxoro maktabiga Abu Hafs Ahmad ibn Hafs al-Kabir al-Buxoriy (vaf. 832 y.) asos solgan. Samarqand ilmiy markazining shakllanishiga Abu Sulaymon al-Juzjoni, Ibn Samoa va Shaddod ibn Hukaym kabi Balx faqihlarining xizmati katta bo'ldi. Buxoro faqihlari bu davrda asosan fiqhning amaliy masalalari (furu' al-fiqh) bilan, samarqandliklar esa o'z ilmiy faoliyatlarini ilohiyot (usul ad-din) mavzui bilan shug'ullanishga qaratdilar.

Umuman fiqh, xususan hanafiy mazhabining rivojlanish tarixida XI-XII asrlardagi Movarounnahr faqihlarining ilmiy faoliyati juda muhim o'rin tutadi. Bu davrda yetishib chiqqan hanafiy faqihlaridan - ad-Dabusiyy Abi Zayd (vaf. 430/1063 y.), al-Halvo'iy (vaf. 456/1063 y.), Abu Bakr Muhammad as-Saraxsiy (400-483/1009-1090), al-Pazdaviy 'Ali (vaf. 482/1089 y.), as-Sadr ash-Shahid 'Umar (vaf. 536/1141 y.), an-Nasafiy 'Umar (vaf. 537/1142 y.), Alouddin as-Samarqandiy (vaf. 539/1144 y.), Ibn Moza Mahmud (vaf. 570/1174 y.), al-'Attobiy Ahmad (vaf. 586/1190 y.), al-Kosoniyy Mas'ud (vaf. 587/1191 y.), Qozixon (vaf. 592/1191 y.) va yuqorida zikr etilgan al-Marg'inoniy 'Ali (vaf. 593/1196 y.) kabi ma'lum va mashhur faqihlarning nomlarini keltirish mumkin.

## **5. Aqidaviy ta'limotlar**

VIII asr ikkinchi yarmi, IX asr boshlariga kelib musulmonlar orasida e'tiqodga bog'liq bo'lgan – Allohning zoti-sifatlari, taqdir, imon kabi masalalarda ixtiloflar paydo bo'ldi. Ba'zi firqalar aqlga ortiqcha tayangani bois ulamolar tomonidan adashganlar qatoriga qo'shilgan bo'lsa (mu'taziliylar, qadariylar), ba'zilar Qur'on va hadis ma'nolarini so'zma-so'z talqin qilish (jabariylar, sifatiylar) orqali noto'g'ri yo'lga kirib ketdilar. Ish shu darajaga bordiki, mazkur buzuvchi aqida egalari davlat rahbari darajasigacha ko'tarilib, aholiga noto'g'ri aqidani majburlab singdirmoqchi ham bo'lishdi. Mana shunday vaziyatda aqida ilmi bilan jiddiy shug'ullanish, Qur'on va hadis asosidagi to'g'ri aqidani ishlab chiqish zarurati tug'ildi. Bu ishga qo'l urgan ikki buyuk alloma Imom Moturidiy va Imom Ashariylar edilar.

**Moturidiya ta'limoti.** Moturidiya ta'limotining asoschisi Abu Mansur al-Moturidiy Samarqandning Moturid qishlog'ida 870/256 yil tug'ilgan va shu yerda 944/332 yil vafot etgan. Qabri Chokardzida avliyolar qabristonida joylashgan. Moturidiy haqida ma'lumotlar kelgan ensiklopedik manbalarda uning xorij safarlariga borganligi haqida xabarlar uchramaydi. Lekin, shunga qaramasdan Moturidiy Movarounnahrda Abu Hanifa Nu'mon ibn Sobitning fihiy va aqidaviy qarashlarini saqlab qolishi va keyinchalik, ushbu ta'limot ta'sirida o'zining «Moturidiya» deb nom olgan ta'limotiga tamal toshini qo'yishi bilan yirik olim sifatida shuhrat qozongan. U o'zining butun umri davomida kalom (aqida) ilmi bilan mashg'ul bo'lgan.

Moturidiya ta'limoti vakillarining Abu Hanifa mazhabi e'tiqodiga asoslangan. Shunday bo'lsa ham, kalom ilmida «Hanafiya kalomi» degan ibora umuman ishlatilmaydi. Biroq, Moturidiy Movarounnahrdan chiqqan kalom ilmidagi eng mashhur alloma sifatida tan olingani haqiqatdir.

Moturidiy yirik izdoshlaridan yana biri Nuriddin as-Sobuniy (vaf. 580/1184 y.) «Al-Bidoya» asarida Moturidiyning «ash-Shayx al-imom», «Rais ahli sunna val-jamo'a», «Olim al-hudo» kabi sifatlar bilan ulug'lagan. Moturidiyning keyingi asrdagi izdoshlaridan turk olimi Ibn al-Humom ham o'zining «Kitob al-musoyara» nomli asarida Moturidiy va samarqandlik ulamolar haqida so'z yuritarkan, Moturidiyning ularning ustozini, deb atagan.

Moturidiy xoh o'zi yashagan asrda, xoh keyingi asrlarda bo'lsin, ta'siri kuchli mutakallim bo'lgan. Shuning natijasida uning kalom ilmidagi o'ziga xos uslublari va fikrlari XI asrga kelib Movarounnahrda alohida maktab sifatida qabul qilinishi arafasida edi. Chunki bu kabi e'tirofni Sa'diddin Mas'ud ibn Umar at-Taftazoniy (vaf. 792/1390) ham unga nisbatan bildirgan. Taftazoniy movarounnahrlik hanafiy mutakallimlarni «moturidiya» degan umumiy nom bilan ataydi. Garchi ma'lum sabablarga ko'ra, ash'ariylar kabi ko'p sonli tarafdorlariga ega bo'lmasada, ahli sunna val jamoaning eng kuchli va o'ziga xos jabhasini tashkil qilgan moturidiya ta'limoti kelajakda ko'p tadqiq qilinishi kerak bo'lgan ta'limotdir.

Shu bilan bir qatorda aytish lozimki, hozirgi davr sharqshunoslarining qator vakillari Moturidiy ta'limotiga nisbatan «Hanafiy-Moturidiy» atamasini qo'llaganini e'tiborni tortadi. Bundan ko'rinib turibdiki, ular moturidiya kalom maktabini mustaqil kalom maktabidan ko'ra, ko'proq, hanafiya maktabining bir bo'lak sifatida

baholaganlar. Ammo yuqoridagi fikrlardan qat'iy nazar, moturidiya ta'limotini alohida kalom maktabi sifatida e'tirof etgan olimlarni ham uchratamiz.

**Ash'ariya ta'limoti.** Mazkur ta'limot asoschisi Abul Hasan Ali ibn Ismoil ibn Is'hoq ibn Solim ibn Abdilloh ibn Muso ibn Bilol ibn Abi Burda ibn Abi Muso al-Ash'ariy bo'lib, u Basrada 260/873 yil tavallud topgan. Ash'ariy dastlabki ilmini o'z otasidan oladi va voyaga yetgach o'z zamonasining mashhur olimlari bo'lgan Abu Is'hoq al-Marvaziy va Ibn Surayjdan fiqh ilmini, Zakariyo ibn Yahyo as-Sojiydan hadis ilmlarini o'rganadi.

Ash'ariy umrining ikkinchi yarmini asosan mu'taziliyaga qarshi kurashishga bag'ishlagan bo'lsada, dastlab uning o'zi mu'taziliya ta'limoti vakili bo'lgan. Mu'taziliya ta'limotida uning ustozlari Abu Ali al-Jubboiy bo'lgan. Ash'ariy qirq yoshigacha mu'taziliya ta'limotiga e'tiqod qilgan. Lekin yoshi qirqlarga yetganda uning qalbida ushbu ta'limotga nisbatan shubhalar paydo bo'la boshlaydi, u ustozining halqasida o'zini noqulay sezar va ustozining aqidaviy qarashlari, fikrlaridan to'liq qoniqish hosil qilmas edi. Nihoyat, Ash'ariy ustozining darslaridan birida unga uch aka-ukalarning qiyomatdagi ahvoli haqida savol beradi. Ash'ariyning ushbu e'tiroz sifatidagi savoliga Jubboiy javob bera olmaydi. Shundan so'ng Ash'ariy mu'taziliya ta'limotidan voz kechadi.

Shundan so'ng Ash'ariy Basradan Bag'dodga ko'chib o'tadi va umrining oxirigacha Bag'dodda faoliyat olib boradi.

«Tabaqot ash-shofiiya al-kubro» («Shofiilikning katta tabaqalari») asari muallifi as-Subkiy Ash'ariy shogirdlari haqida ma'lumot bergan: Abdulloh ibn Muhammad ibn Ahmad at-Toiy, Abul Hasan al-Bohiliy, Bandor ibn al-Husayn (vaf. 353/964 y.), Abul Hasan Ali ibn Muhammad at-Tabariy (vaf. 504/1110 y.), Abu Bakr al-Boqilloni (vaf. 403/1012 y.), Abu Bakr ibn Furak (vaf. 406/1015 y.), Abduljabbor ibn Ali al-Isfaroyiniy (vaf. 408/1017 y.), al-Xatib al-Bag'dodiy (vaf. 450/1057 y.), Abul Qosim al-Qushayriy (vaf. 465/1072 y.), Abu Homid al-G'azzoliy (vaf. 505/1111 y.), Ibn Asokir (vaf. 571/1176 y.), Abul Fath ash-Shahristoniy (vaf. 548/1153 y.), Faxriddin ar-Roziy (vaf. 606/1210 y.), Sayfuddin al-Omidiy (vaf. 631/1233 y.), Izzuddin ibn Abdissalom (vaf. 660/1262 y.), Taqiyuddin ibn Daqiq al-Iyd (vaf. 685/1286 y.). Mazkur olimlar ash'ariya ta'limoti vakillari hisoblangan.

As-Subkiy «Tabaqot ash-shofiiya al-kubro» nomli asarida Ash'ariyning bir qancha asarlari haqida ma'lumot berib o'tgan: «al-Umda fir-ru'ya», «al-Fusul fir radd alal-mulhidin», «al-Mujaz», «Imoma Abi Bakr as-Siddiq», «Xalqul a'mol», «al-Istito'a», «as-Sifot», «ar-Ru'ya», «al-Asmo val-ahkom», «ar-Radd alal mujassama», «al-Izoh», «al-Luma' as-sag'ir», «al-Luma' al-kabir», «ash-Sharh vat-tafsil», «al-Muqaddama», «an-Naqs alal Jubboiy», «an-Naqs alal Balxiy», «Maqolot al-mulhidin», «Tafsir Abil Hasan», «Izoh al-burhon fir radd ala ahli az-zayg' vat-tug'yon». Ash'ariyning yuqoridagi asarlari bizgacha yetib kelmagan. Lekin uning qalamiga mansub beshta, «Maqolotul islomiyin va ixtiloful musollin» («Islomdagi firqalar va namoz o'quvchilarning ixtiloflari»), «Risola istihson al-havz fi ilm al-kalom», «al-Luma' fir radd ala ahli az-zayg' val bida'», «Risola ila ahlis sag'r bi-bobil abvob», «al-Ibona an usul ad-diyana» nomli asarlarining ilmiy-tahliliy nashrlari amalga oshirilgan.

Abul Hasan al-Ash'ariyning vafot etgan sanasi haqida ham turli ixtiloflar mavjud. Ba'zi manbalarda 330/941 yil deb ko'rsatilsa, ba'zilarida 330/941 yillardan keyin vafot etgani aytib o'tilgan. Lekin aksariyat manbalarda Ash'ariy 324/936 yil vafot etgani va Bag'dodda dafn qilingani haqida ma'lumotlar mavjud. Islom olamida «ahli sunna val jamoa» e'tiqodida ko'plab ulamolar mavjud bo'lsada, uning aqidaviy qarashlari «Ash'ariya» nomi bilan alohida ta'limot sifatida e'tirof etilgan. Abu Mansur al-Moturidiy va Abul Hasan al-Ash'ariylarning ta'limotlari o'rtasida faqatgina juz'iy farqlar bo'lgan va ular asosan bir-birini to'ldirib kelgan. Shuning uchun ham ushbu ikki ta'limot islom ilohiyotida to'g'ri ta'limot sifatida e'tirof etilgan.

Yuqorida zikr etilganidek, Ash'ariy va Moturidiy ta'limoti asosan o'sha davrda keng tarqalgan va ulamolar tomonidan «adashgan guruhlar» deb e'lon qilingan mu'taziliya, qadariylar, jabariylar, mushabbiha ta'limotlariga raddiyalar berishga qaratilgan.

**Mu'taziliylar.** Ushbu ta'limot tarixi Hasan al-Basriyning (vaf. 110/728 y.) sobiq shogirdlari bo'lgan Vosil ibn Ato (vaf. 131/748 y.) va Amr ibn Ubaydga (vaf. 144/761 y.) borib taqaladi. Umaviy xalifa Hishom ibn Abdulmalik davrida ushbu ikki shogird Hasan al-Basriy davrasidan o'zlarining «al-Manzila baynal manzilatayn» (arosat) mavzuidagi aqidalari bilan ajralib chiqadalar va «Mu'tazila» (ajralganlar) nomini oladilar. Mu'taziliylar Damashq va Bag'dod xalifaligi hayotida VII-IX asrlarda muhim o'rin tutganlar.

Mu'taziliylarning o'zlari ham doim bir-biri bilan mubohasada bo'luvchi bir necha guruhlariga bo'linganlar. Ularning eng katta va kuchlisi Bag'dod va Basra maktablari edi. Bag'dod maktabi boshida Bishr ibn Mo'tamar, Basra maktabi boshida esa Vosil ibn Ato turardi. Mazkur ikki maktab vakillari orasida kuchli bahslar bo'lgan.

Mu'taziliylar umaviylar davlatiga muxolif bo'lib faoliyat olib borganlar. Zaydiylarga xayrixohliklari tufayli abbosiylar ham ularga dastlab salbiy munosabatda bo'ldilar. Ayniqsa, Xorun ar-Rashid davrida ular katta ta'qib ostiga olinadilar. Lekin Ma'mun va undan keyingi ikki xalifa al-Mo'tasim va al-Vosiq davrlarida (813-847) ahvol butunlay o'zgarib, ular abbosiylarning suyukli peshvolariga aylanadilar va hatto ba'zi yirik davlat mansablariga ham sazovor bo'ladilar. Lekin al-Mutavakkil hukmronligida (847-861) ular yana ta'qib ostiga olinadilar. Bu davrda Ma'mun davrida «Qur'on maxluqdir» degan aqidalarini ulamolarga majburlab singdirgan va Imom Ahmad ibn Hanbalni fitna bilan Ma'mun saroyida darra bilan jazolatgan Ibn Abu Dovud qatl qilingan.

Ular o'zlarini «al-adliyun», «al-adliya», «ahl al-adl», «ahl al-adl vat-tavhid» kabi nomlar bilan ataganlar. Ularning bunday nomlanishiga besh asosiy tamoyillarining dastlabki ikkitasi sabab bo'lgan. Mu'taziliyaning katta imomlaridan bo'lgan Abul Huzayl al-Allof (v. 227/841 yoki 235/849 y.) «Usul al-xamsa» («Besh asos») nomli asar yozib mu'taziliya ta'limotining asosini beshta tamoyilga bo'lib chiqqan. Mazkur besh asosiy tamoyil quyidagilardir:

1. «al-Adl» (Allohning adolati) – ilohiy adolat insonning iroda erkinligini taqazo etadi. Alloh faqat yaxshilik (al-aslah) ijodkori bo'lib, u umr davomida

belgilab qo'ygan narsalar tartibi buzilishiga yo'l qo'ymaydi, ya'ni Alloh faqat yaxshi amallarni yaratgan.

2. «Tavhid» (Allohning yagonaligi) – Allohning yagonaligini e'tirof etish, ko'pxudolik va antropomorfizm, ya'ni Allohni odam qiyofasida tasavvur qilishni inkor etish. Bunda ular mujassama va mushabbahalarga qarshi turganlar.

3. «al-Va'd val vaiyd» (va'da va jazolash) – mu'taziliylar bilan birga xorijiylar e'tirof etgan bu qoidaga ko'ra, Alloh mo'minlarga jannat, kofirlarga do'zax va'da qilgan bo'lsa, o'z va'dasida turishi lozim, ya'ni Payg'ambar (s.a.v.) shafotlari-yu, Allohning «Rahmon», «Rahim»ligi ham yordam bermasligi kerak. Chunki inson xatti-harakati uchun to'liq javob berishi lozim. Bunda ular osiy musulmonning shafolat bilan jannatga kirishini inkor etadilar. Ularning fikricha, agar osiy musulmon ham itoatkor musulmon ham birga jannatga kirsam Allohning adolatligi buziladi.

4. «al-Manzila baynal manzilatayn» (Oraliq holatda qolish) – gunohi kabira qilgan musulmon mo'minlar qatoridan chiqariladi (murjiylar fikriga qarshi), lekin kofir bo'lib qolmaydi (xorijiylar fikriga ko'ra), balki oraliq hayotda bo'ladi.

5. «al-Amr bil ma'ruf van nahiy anil munkar» (Yaxshilikka chaqirish va yomonlikdan qaytarish) – barcha vositalar bilan (zo'rlik qilib bo'lsa ham – «qilich bilan») bu hukm bajarilishi lozim, ya'ni ular «al-Amr bil ma'ruf» deganda o'zlarining e'tiqodiy qarashlarini, «an-Nahiy anil munkar» deganda o'z e'tiqodiy qarashlaridan bosh tortganlarni nazarda tutganlar.

Shuningdek, mu'taziliylar inson o'z taqdirini o'zi yaratadi, degan fikrlari uchun «qadariylar» deb ham nomlangan. Lekin ularning o'zlari buni inkor etganlar.

Mu'taziliylar ash'ariya va moturidiya kabi aqlni naqliy dalillardan keyinga emas, balki birinchi o'ringa qo'yganlar. Aql va fikrni asosiy manba qilib olib, unga to'g'ri kelmasa, hatto, oyat va hadislarini inobatga olmay, balki «nusus», ya'ni muqaddas manbalar – Qur'on va hadislarini aqlga bo'ysundirmoqchi bo'lganlar. Shuning uchun ham salaf ulamolari, ahli hadis ulamolari va moturidiya va ash'ariya vakillari mu'taziliyani tanqid qilganlar va ba'zi o'rinlarda ularni hatto kufirda ayblaganlar.

Qadariylar iroda erkinligini mutlaqlashtirib, inson barcha amallarini o'z ixtiyori bilan qiladi, avvaldan taqdir belgilab qo'yilmaydi, degan aqidani ilgari surdilar. Mu'taziliylar ham taqdir masalasida qadariylar deya ataldi. Ularga nisbatan ulamolar tomonidan: «Qadariylar ushbu ummatning majusiylaridir», degan hadis keltiriladi. Zero, taqdirga ishonish imonning 7 ta shartidan biri hisoblanadi.

Jabariylar esa insonning barcha qiladigan ishlari Alloh tomonidan avvaldan belgilab qo'yiladi degan aqidani mutlaqlashtirdilar. Bu yo'nalish qadariylardan ko'ra kamroq tanqidga uchradi. Chunki ular taqdirni inkor etmadilar. Ammo bu insoniyatni taraqqiyotga intilishdan to'xtatib qo'yadigan aqida bo'lgani sababli ulamolar bu fikrni ham to'liq qo'llab-quvvatlamadilar.

Mushabbiha (o'xshatuvchilar) yoxud ahlu-t-tashbih (o'xshatish ahli) Allohning Qur'oni karimda kelgan sifatlarini to'g'ridan-to'g'ri o'z aqllari bilan talqin qila boshladilar. «Allohning «qo'li» ularning qo'llari uzradir» (Fath surasi, 10), «Uning Kursiysi osmonlar va Yerni (ham) o'z ichiga sig'dira olur» (Baqra



surasi, 255) kabi oyatlardagi «qo‘li», «kursiysi» so‘zlaridan Allohning ham inson kabi badan va a‘zolari bor ekan, u ham inson kabi o‘tirish uchun kursiyga muhtoj ekan, deya xulosa chiqardilar.

Yuqorida ko‘rib chiqilgan ma‘lumotlardan xulosa qilib aytish mumkinki, islomning ilk davridagi bo‘linishlarning kelib chiqish sabablariga ko‘ra 5 ta yirik yo‘nalishga bo‘lish mumkin:

1. Siyosiy masaladagi bo‘linish (xoriijiyalar, shialar, sunniylar).
2. Imon masalasida (moturidiy, ash‘ariy, mu‘taziliy).
3. Taqdir va iroda erkinligi (qadariylar va jabariylar).
4. Allohning zoti va sifatleri masalasida (mu‘taziliylar, tashbehiylar, sifatiylar).
5. Fiqhiy masalalardagi bo‘linish (hanafiylar, molikiylar, shofiiylar, hanbaliylar, zaydiylar, ja‘fariylar va h.k.z.).

### **O‘tilgan mavzu bo‘yicha savollar**

1. Islom dinidagi ilk bo‘linishlarning yuzaga kelishiga qanday omillar ta’sir ko‘rsatdi?
2. «Siffin» jangi qachon va nima sababdan bo‘lib o‘tdi?
3. Xoriijiyalarining ilk amiri kim edi?
4. Xoriijiyalarining boshqa oqimlardan farqi nimada?
5. Shialikning asosiy mohiyati nimadan iborat?
6. Shialikning imomiylar va ismoiliylarga bo‘linib ketish sabablari nimada edi?
7. «Ahli sunna val jamoa» nechta fiqhiy mazhabdan iborat?
8. Ilk islom davridagi bo‘linishlar asosan qaysi mezonlar bo‘yicha ro‘y bergan?

### **Mustaqil ish topshiriqlari**

1. «Tahkim» voqeasi.
2. Xoriijiyalarining siyosiy va aqidaviy qarashlari.
3. Shialikning Eronda keng tarqalishi sabablari.
4. Sunniylik fiqhiy mazhablarining o‘xshash va farqli jihatlari.
5. Zamonaviy adashgan firqalar.

### **Adabiyotlar**

1. Qur’oni karim ma’nolarining tarjima va tafsiri / Tarjima va izohlar muallifi Abdulaziz Mansur. – T.: Toshkent islom universiteti, 2007. – 517 b.
2. Mo‘minov A., Yo‘ldoshxo‘jayev H., Rahimjonov D., Komilov – M., Abdusattorov A., Oripov A. Dinshunoslik. O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi tomonidan darslik sifatida tavsiya etilgan. – T.: Mehnat, 2004. – 315 b.
3. Hasanov A., Komilov N., Uvatov U., Azimov A., Rahimjonov D., Zohidov Q. Islom tarixi. – T.: «Toshkent islom universiteti» nashriyot-matbaa birlashmasi, 2008. – 256 b.

4. Muratov D., Alimova M., Karimov J. Dinshunoslik, darslik.– Toshkent, «Navro‘z» nashriyoti, 2019. – 264 b.
5. Raximdjanoʻv D., Ernazarov O. Dinshunoslikka kirish. O‘quv qo‘llanma. – T.: «O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2018. – 304 b.
6. Isoqjonov R. Qiyosiy dinshunoslik. O‘quv qo‘llanma. – T.: OOO «Complex print», 2020. – 198 b.
7. Kamilov D. Dinshunoslik. O‘quv qo‘llanma. – T.: Lesson Press, 2021. – 128 b.
8. Shermuxamedova N.A.Diniy fanatizm fenomeni//Inson falsafasi. – T.: Noshir, 2016. B.314-499.